**ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО;
ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО**

УДК 349.6

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2020.5-1.20>

КАРТАШОВ М.С.

**ОСОБЛИВОСТІ ЦИВІЛЬНОПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
ЗА ЕКОЛОГІЧНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ**

FEATURES OF CIVIL LIABILITY FOR ENVIRONMENTAL OFFENSES

У статті розглядається питання про особливості регулювання цивільноправової відповідальності за екологічні правопорушення. Значним кроком вперед у посиленні значення інституту юридичної відповідальності за екологічне правопорушення в Україні було закріплення в Концепції національної екологічної політики на період до 2020 року принципу «екологічної відповідальності, який потребує запровадження відповідальності за будь-які порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища». Цей принцип згідно із зазначеною концепцією входить до переліку основоположних засад, на яких має базуватися національна екологічна політика в Україні. Метою дослідження є визначення поняття юридичної відповідальності за екологічне правопорушення, встановлення її ознак, видів і співвідношення з іншими поняттями, з'ясування змісту екологічного правопорушення та шляхів запобігання його вчиненню. Юридична відповідальність за екологічне правопорушення є важливим правовим інститутом забезпечення законності й правопорядку в галузі екології, дотримання екологічної безпеки, захисту прав і свобод громадян, якому властиві як загальні ознаки юридичної відповідальності, вироблені теорією, так і специфічні ознаки, зумовлені предметом регулювання. Відповідальність за вчинення екологічних правопорушень настає лише внаслідок факту існування такого екологічного правопорушення, яке характеризується низкою ознак та особливим складом, до якого включаються такі обов'язкові елементи, як об'єкт, суб'єкт, об'єктивна й суб'єктивна сторона. Відсутність цих елементів виключає підстави для відповідальності. На рівні із застосуванням відповідальності до правопорушників державою має розв'язуватися питання запобігання вчиненню цих правопорушень. Мають бути встановлені причини й умови вчинення конкретних злочинів або ж адміністративних проступків і встановлені шляхи до зменшення їхньої кількості. Цивільноправова відповідальність є важливими засобами відновлення порушених прав і відшкодування завданої правопорушенням шкоди. Отже, екологічно-правова відповідальність є новим самостійним видом юридичної відповідальності, який поки ще не знайшов законодавчого закріплення, але вже отримав підтримку багатьох вчених-правників і наразі є перспективним напрямом для розвитку інституту відповідальності.

Ключові слова: право, правопорушення, екологія, відповідальність, екологічні правопорушення, цивільноправова відповідальність.

The article considers the question of the peculiarities of the regulation of civil liability for environmental offenses. A significant step forward in strengthening the importance of the institution of legal liability for environmental offenses in Ukraine was enshrined in the

Concept of National Environmental Policy until 2020, the principle of “environmental responsibility, which requires liability for any violations of environmental legislation”. This principle, according to the above concept, is included in the list of fundamental principles on which the national environmental policy in Ukraine should be based. The purpose of the study is to define the concept of legal liability for environmental offenses, to establish its features, types and relationships with other concepts, to clarify the content of environmental offenses and ways to prevent its commission. Legal liability for environmental offenses is an important legal institution to ensure law and order in the field of ecology, environmental safety, protection of human rights and freedoms, which has both general features of legal liability, developed by theory, and specific features due to the subject of regulation. Liability for environmental offenses arises only due to the existence of such an environmental offense, which is characterized by a number of features and a special composition, which includes such mandatory elements as object, subject, objective and subjective side. The absence of these elements excludes grounds for liability. At the level of the application of liability to offenders, the state must address the issue of preventing the commission of these offenses. The causes and conditions of committing specific crimes or administrative offenses must be established and ways to reduce their number must be established. Civil liability is an important means of restoring violated rights and compensation for damage caused by the offense. Thus, environmental liability is a new independent type of legal liability, which has not yet been enshrined in law, but has already received the support of many legal scholars and is currently a promising area for the development of the institution of liability.

Key words: *law, offenses, ecology, responsibility, ecological offenses, civil liability.*

Вступ. Людство протягом всього свого існування стикалося з проблемами навколишнього природного середовища: колись це були лише природні катаклізми, такі, наприклад, як зміна клімату, але поступово причинами цих проблем ставала не стільки природа, як сама людина та її діяльність. Стан екології безупинно погіршувався, але належну увагу питанню захисту й охорони навколишнього природного середовища почали приділяти лише в другій половині XX століття.

Нині в Україні проблематиці еколого-правової відповідальності приділяють досить багато уваги науковців-правників. З-поміж них можна виділити В.І. Андрейцева, А.І. Бобилєва, В.В. Власенка, С.Б. Гавриша, О.Б. Німко, Т.І. Балюк, В.Л. Мунтяна, Н.І. Титової, Ю.С. Шемшученка, М.В.Краснову, А.П. Гетьмана й інших.

Значним кроком вперед у посиленні значення інституту юридичної відповідальності за екологічне правопорушення в Україні було закріплення в Концепції національної екологічної політики на період до 2020 року принципу «екологічної відповідальності, який потребує запровадження відповідальності за будь-які порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища» [17]. Цей принцип згідно з вищезазначеною концепцією входить до переліку основоположних засад, на яких має базуватися національна екологічна політика в Україні.

Постановка завдання. Метою дослідження є визначення поняття юридичної відповідальності за екологічне правопорушення, встановлення її ознак, видів і співвідношення з іншими поняттями, з’ясування змісту екологічного правопорушення та шляхів запобігання його вчиненню.

Результати дослідження. «Юридична відповідальність за екологічні правопорушення є важливим засобом забезпечення законності в екологічній сфері. Вона виступає різновидом юридичної відповідальності в цілому, а тому їй властиві всі ознаки останньої» [20, с. 290].

Ст. 66 Конституції України зазначає: «Кожен зобов’язаний не заподіювати шкоду природі, <...> відшкодовувати завдані ним збитки» [1]. Встановлення юридичної відповідальності за екологічні правопорушення є безпосередньою реалізацією приписів Основного Закону й утвердження принципів гуманізму й верховенства права в державі.

Встановлення такого виду відповідальності є реакцією держави на порушення законодавства, що є одним з її основних обов’язків у підтриманні правопорядку. Реалізація цього обов’язку забезпечується застосуванням до порушника державного примусу або ж «шляхом добровільного виконання нового обов’язку замість невиконаного» [22, с. 135].

Відомий радянський вчений-правник В.В. Петров розкривав сутність відповідальності за екологічні правопорушення як «комплексний міжгалузевий інститут різних галузей права, що складається з двох груп норм і відповідних правовідносин:

1) норми й правовідносини, які виникають із приводу порушення приписів природоохоронного законодавства;

2) норми й правовідносини, які тривають у зв'язку із застосуванням санкцій (кримінальної, адміністративної, цивільної відповідальності) за допущені порушення».

Важливою особливістю відповідальності за екологічні правопорушення є її джерела. Норми, що регулюють такий вид відповідальності, містяться як у галузевому екологічному законодавстві (в комплексних і природноресурсних законах), так і в нормативно-правових актах інших галузей права у формі переліків правопорушень, котрі об'єднані в спеціальних статтях або в самостійному розділі, який присвячено інституту відповідальності.

На думку В.В. Костицького, спосіб впливу на порушника може слугувати критерієм поділу юридичної відповідальності за екологічне правопорушення на 2 види: компенсаційну, що спрямована на відшкодування шкоди (до неї належить цивільна відповідальність), і репресивну, яка реалізується шляхом застосування покарання, тобто адміністративна, кримінальна, дисциплінарна відповідальності [25, с. 324].

Специфіка юридичної відповідальності за екологічні правопорушення також виявляється у функціях, що вона виконує. Найповніший перелік цих функцій сформульований Ю.С. Шемчушенком. На його думку, можна виділити такі «*функції*» юридичної відповідальності за екологічні правопорушення:

- забезпечувальна – забезпечує охорону й збереження належного стану навколишнього природного середовища, окремих його компонентів;

- превентивна – виявляється в попередженні нових правопорушень, їх профілактиці;

- компенсаційна – спрямована на поновлення порушеного стану природного середовища, відшкодування шкоди, заподіяної відповідним природним ресурсам, об'єктам чи умовам;

- виховна – є засобом виховання людей, підтримання екологічної культури, формує в громадян впевненість у стабільності наявного правопорядку, в захищеності їхніх екологічних прав та інтересів;

- каральна – полягає в обмеженні прав і свобод правопорушника або покладенні на нього додаткових обов'язків, настанні негативних наслідків» [20, с. 295].

Поняття «відповідальність за екологічні правопорушення» знаходиться в тісному взаємозв'язку з таким поняттям, як «охорона навколишнього середовища». Відповідальність є одним із напрямів екологічної політики держави й, відповідно, в ній держава реалізовує свою функцію охорони навколишнього природного середовища, тобто поняття «охорона» ширше й містить поняття відповідальності. Аналогічним чином можна казати про співвідношення поняття з розумінням екологічної безпеки, адже відповідальність є важливим правовим елементом забезпечення останньої.

«Відповідальність за порушення екологічного законодавства треба відрізнити й від певних економічних форм впливу на поведінку носіїв екологічних прав, передбачених екологічним законодавством. У такому разі йдеться, наприклад, про плату за забруднення навколишнього середовища в межах встановлених нормативів. Безперечно, що тут теж виникають певні несприятливі економічні наслідки для суб'єкта, але такі дії закон не вважає правопорушенням. Якщо ж суб'єктом буде допущене понаднормативне забруднення в зазначеній сфері, він має бути притягнутий до юридичної відповідальності» [21, с. 240].

Досліджуючи юридичну літературу, можна дійти висновку, що багатьма авторами наразі сформульовано усталене поняття юридичної відповідальності за екологічне правопорушення. У загальному вигляді його подає Ю.С. Шемчушенко як «сукупність правових засобів, встановлених законодавством, які застосовуються у випадках порушення вимог охорони довкілля та екологічної безпеки населення, умов і режиму використання природних ресурсів, заподіяння шкоди навколишньому природному середовищу» [20, с. 291].

Отже, юридична відповідальність за екологічне правопорушення є важливим правовим інститутом забезпечення законності й правопорядку в галузі екології, дотримання екологічної безпеки, захисту прав і свобод громадян, якому властиві як загальні ознаки юридичної відповідальності, вироблені теорією, так і специфічні ознаки, зумовлені предметом регулювання.

Джерела нормативного регулювання питання відповідальності за екологічні правопорушення містяться в Конституції України. «Право на безпечне для життя та здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди» [1] (ст. 50) є основоположним у такому питанні. Загальні засади цивільноправової відповідальності за екологічні правопорушення встановлені в Цивільному кодексі України від 16 січня 2003 р. [16], зокрема в Главі 28 «Загальні положення про відшкодування шкоди».

Елементи процесуального забезпечення реалізації відповідальності за екологічні правопорушення містять норми Земельного [15], Водного [8], Лісового кодексів України [6], Кодексу України про надра [7], Гірничого закону України [11], Законів України «Про охорону навколишнього природного середовища» [4], «Про тваринний світ» [14], «Про рослинний світ» [12], «Про охорону атмосферного повітря» [5], «Про виключну (морську) економічну зону України» [9], «Про відходи» [10] та інші.

Частиною національного законодавства, яка регламентує встановлення юридичної відповідальності за екологічні правопорушення, є норми міжнародних угод, ратифікованих Верховною Радою України. У 2000 р. Україною був ратифікований Протокол про відповідальність і компенсацію за шкоду, заподіяну в результаті транскордонного перевезення небезпечних відходів та їхнього видалення. 4 липня 2002 р. Україна приєдналася до Міжнародної конвенції про цивільну відповідальність за шкоду від забруднення нафтою, підписаної 27 листопада 1992 р. у м. Лондоні.

«Особливий приклад міжнародної відповідальності за екологічну шкоду складають положення Конвенції про заборону військового або будь-якого ворожого використання засобів впливу на природне середовище (1977 р., ратифікована Президією Верховної Ради СРСР)» [30, с. 140].

Одним із видів нормативно-правових джерел, які містять норми щодо забезпечення реалізації законодавчих положень, є постанови Кабінету Міністрів України, акти міністерств, відомств. Вони стосуються порядку й розмірів відшкодування шкоди, окремих аспектів відповідальності (наприклад: наказом Мінекобезпеки України від 18 травня 1995 р. № 38 затверджено Методику розрахунку розмірів відшкодування збитків, які заподіяні державі внаслідок наднормативних викидів забруднювальних речовин в атмосферне повітря).

Юридична відповідальність за вчинення екологічних правопорушень регламентована значною кількістю нормативно-правових актів, які належать як до екологічного, так і до інших галузей права. Значну роль відіграють також міжнародно-правові акти, ратифіковані Верховною Радою України.

У ст. 69 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» передбачено, що «шкода, заподіяна внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища, підлягає компенсації в повному обсязі. Особи, яким завдано такої шкоди, мають право на відшкодування недержаних прибутків за час, необхідний для відновлення здоров'я, якості навколишнього природного середовища, відтворення природних ресурсів до стану, придатного для використання за цільовим призначенням» [4]. Потрібно підкреслити, що правопорушники повинні відшкодовувати шкоду в повному обсязі незалежно від того, чи були їх дії (бездіяльність) умисними чи необережними. Виняток становлять лише особи, які зазначені в третьому абзаці статті «Особи, що володіють джерелами підвищеної екологічної небезпеки, зобов'язані компенсувати заподіяну шкоду громадянам та юридичним особам, якщо не доведуть, що шкода виникла внаслідок стихійних природних явищ чи навмисних дій потерпілих» [4].

У більшості випадків вважається, що за галузевою належністю та видом санкцій, порядком застосування компенсація шкоди за екологічним законодавством реалізується в межах відповідальності. Таким чином, цивільно-правова відповідальність за екологічні правопорушення – це обов'язок правопорушника зазнати негативні наслідки майнового характеру, які встановлюються в санкціях правових норм або договорі й застосовуються в цивільно-процесуальній формі [28, с. 148].

«Під екологічною шкодою розуміють будь-яке погіршення стану навколишнього середовища внаслідок порушення правових екологічних вимог» [27, с. 318]. Особливістю саме екологічної шкоди є її непоправність, або лише відносна відновлюваність, оскільки відтворення компонентів природи пов'язане з тривалим періодом в часі.

«Екологічна шкода може бути відтворена такими способами:

- поновлення майна в натурі – відтворення знищених природних ресурсів;
- відшкодування збитків, завданих природним компонентам, – відновлення природних ресурсів;
- відшкодування збитків природокористувачу;
- компенсація витрат, спрямованих на оздоровлення навколишнього природного середовища й поліпшення його якості.

«Визначення розміру шкоди, заподіяної навколишньому природному середовищу, здійснюється за спеціальними правилами: згідно з таксами, методиками обчислення розміру шкоди, або, за їх відсутності, за фактичними витратами на відновлення порушеного стану <...>» [20, с. 310]. Як приклад методики можна навести «Методику визначення розмірів шкоди, зу-

мовленої забрудненням і засміченням земельних ресурсів через порушення природоохоронного законодавства» [13].

Для правильного розуміння сутності цивільноправової відповідальності необхідно розмежувати шкоду в економічному розумінні й шкоду з боку екології. «Екологічна шкода поділяється на 2 самостійні частини. Перша складається з вартості матеріально-грошових затрат на екологічні заходи, на відновлення порушеного стану навколишнього природного середовища. Відшкодування цієї частини шкоди спрямовано на повернення державі тих коштів, які вона витратила на організацію охорони природи, на ведення раціонального природокористування. Друга частина шкоди містить втрати в природному навколишньому середовищі, що стали результатом виключення життєво важливих функцій окремих його елементів або комплексів. Такі втрати, будучи невідновленими чи відносно не відновлюваними або важко відновлюваними, не мають абсолютно точної грошової оцінки, тобто через незворотність негативних змін у навколишньому природному середовищі або тривалого періоду відновлення такого стану, що існував до моменту заподіяння шкоди, розміри завданої шкоди не можна визначити простим арифметичним шляхом у повному обсязі» [25, с. 96].

В еколого-правовій літературі наголошується на необхідності розмежування цивільноправової та майнової відповідальності, адже остання застосовується саме «у випадках порушення майнових прав суб'єктів екологічних правовідносин і заподіяння їм шкоди. За таких умов цей вид юридичної відповідальності у сфері екології справедливо називають майновою, зважаючи, що цивільноправова відповідальність складається щодо конкретного майна матеріального блага товарного характеру, а майнова відповідальність не входить повністю в предмет регулювання цивільного права, може належати до предмета регулювання інших галузей права – екологічного, аграрного, фінансового й інших» [20, с. 326].

Правова доктрина найчастіше розглядає такі основні види юридичної відповідальності: кримінальну, адміністративну, дисциплінарну, цивільну. Однак науковці вказують ще на існування еколого-правової відповідальності, яка випливає зі специфіки екологічної сфери. «Але для цього немає достатніх підстав, бо фактично немає правових санкцій, які не охоплювалися б вже наявними видами юридичної відповідальності. Та й віднесення тих або інших правопорушень до групи екологічних зовсім не означає, що за їх вчинення мають застосовуватись якісь особливі еколого-правові санкції <...> Втім, не слід ігнорувати вживання терміна «еколого-правова (екологічна) відповідальність» або не в значенні такої відповідальності як окремого виду, а як комплексного правового інституту застосовуваної в екологічній сфері адміністративної, кримінальної, цивільноправової та дисциплінарної відповідальності» [20, с. 290].

«Потреба в розробці нової форми юридичної відповідальності – еколого-правової – виникла наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. XX ст. у зв'язку з погіршенням стану навколишнього природного середовища. Одним із перших, хто звернув увагу на необхідність виділяти цю форму юридичної відповідальності, був проф. В.В. Петров» [18, с. 35].

«З огляду на наявну світову практику щодо питань екологічної відповідальності запровадження такої відповідальності в Україні буде активніше заохочувати підприємства-забруднювачі до здійснення заходів щодо запобігання чи компенсації екологічної шкоди, сприятиме запровадженню страхування екологічних ризиків, створенню національних екологічних фондів для ліквідації чи усунення наслідків екологічних аварій, катастроф чи стихійних явищ. Водночас будуть враховуватися схеми, елементи такої відповідальності: стандарт (режим) відповідальності, механізм справляння відповідальності, кого можна притягнути до відповідальності, робота з кількома сторонами, шкода, що викликає відповідальність і можливі засоби відшкодування, період несення відповідальності» [25, с. 325].

Своєчасною є позиція М.М. Бринчука, який слушно ставить питання про еколого-правову відповідальність як самостійний вид юридичної відповідальності, відмінний від інших галузевих видів відповідальності, особливо від цивільноправової. На його думку, зміст еколого-правової відповідальності утворюють передусім два види екологічних правопорушень, предметом яких є: відшкодування шкоди, завданої природі, тобто екологічної шкоди, й невиконання або неналежне виконання обов'язків, передбачених договором на природокористування та охорону навколишнього середовища. Водночас М.М. Бринчук враховує публічно-правову спрямованість екологічного права, а також те, що як будь-яка галузь публічного права, екологічне право має договірний метод правового регулювання [19, с. 325].

Отже, екологічно-правова відповідальність є новим самостійним видом юридичної відповідальності, який поки ще не знайшов законодавчого закріплення, але вже отримав підтримку

багатьох вчених-правників і наразі є перспективним напрямом для розвитку інституту відповідальності.

Висновки. Отже, юридична відповідальність за екологічне правопорушення є важливим правовим інститутом забезпечення законності й правопорядку в галузі екології, дотримання екологічної безпеки, захисту прав і свобод громадян, якому властиві як загальні ознаки юридичної відповідальності, вироблені теорією, так і специфічні ознаки, зумовлені предметом регулювання.

Юридична відповідальність за вчинення екологічних правопорушень регламентована значним масивом нормативно-правових актів, які відносяться як до екологічного, так і до інших галузей права. Значну роль відіграють також міжнародно-правові акти, ратифіковані Верховною Радою України.

Відповідальність за вчинення екологічних правопорушень настає лише внаслідок факту існування такого екологічного правопорушення, яке характеризується низкою ознак та особливим складом, до якого включаються такі обов'язкові елементи, як об'єкт, суб'єкт, об'єктивна й суб'єктивна сторона. Відсутність цих елементів виключає підстави для відповідальності.

На рівні із застосуванням відповідальності до правопорушників державою має розв'язуватися питання запобігання вчиненню цих правопорушень. Мають бути встановлені причини й умови вчинення конкретних злочинів або ж адміністративних проступків і встановлені шляхи до їх зменшення їхньої кількості.

Цивільноправова відповідальність є важливим засобом відновлення порушених прав і відшкодування завданої правопорушенням шкоди.

Екологічно-правова відповідальність є новим самостійним видом юридичної відповідальності, який поки ще не знайшов законодавчого закріплення, але вже отримав підтримку багатьох вчених-правників і наразі є перспективним напрямом для розвитку інституту відповідальності.

Список використаних джерел:

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Кодекс законів про працю України : Закон України від 10 грудня 1971 р. № 322-VIII / Верховна Рада УРСР. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1971. Додаток до № 50. Ст. 375.
3. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07 грудня 1984 р. № 8073-X (у редакції від 20 листопада 2019 р.) / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>.
4. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25 червня 1991 р. № 1264-XII / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 41. Ст. 546.
5. Про охорону атмосферного повітря : Закон України від 16 жовтня 1992 р. № 2707-XII / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 50. Ст. 678.
6. Лісовий кодекс України : Закон України від 21 січня 1994 р. № 3852-XII / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 17. Ст. 99.
7. Кодекс України про надра Закон України від 27 липня 1994 р. № 132/94-ВР / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 36. Ст. 340.
8. Водний кодекс України : Закон України від 06 червня 1995 р. № 213/95-ВР / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 24. Ст. 189.
9. Про виключну (морську) економічну зону України : Закон України від 16 травня 1995 р. № 162/95-ВР / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 21. Ст. 152.
10. Про відходи : Закон України від 05 березня 1998 р. № 187/98-ВР / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 36–37. Ст. 242.
11. Гірничий закон України : Закон України від 06 жовтня 1999 р. № 1127-XIV / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 50. Ст. 433.
12. Про рослинний світ : Закон України від 09 квітня 1999 р. № 591-XIV / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 22–23. Ст. 198.
13. Про затвердження Методики визначення розмірів шкоди, зумовленої забрудненням і засміченням земельних ресурсів через порушення природоохоронного законодавства : Наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України від 27 жовтня 1997р. № 171 / Міністерство охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0285-98#Text>.

14. Про тваринний світ : Закон України від 13 грудня 2001 р. № 2894-III / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 14. Ст. 97.
15. Земельний кодекс України : Закон України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 3–4. Ст. 27.
16. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
17. Про схвалення Концепції національної екологічної політики України на період до 2020 року : Розпорядження, Концепція Кабінету Міністрів України 17 жовтня 2007 р. № 880-р / Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/880-2007-%D1%80#Text>.
18. Балюк Г.І. Проблеми удосконалення юридичної відповідальності за екологічні правопорушення в контексті сталого розвитку України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Київ, 2007. С. 7–55.
19. Бринчук М.М. Экологическое право (право окружающей среды) : учебник для студентов высших учебных заведений ; Ин-тут государства и права РАН. Академ. правовой ун-тет. Москва : Юристъ, 2000. 688 с.
20. Екологічне право України. Академічний курс : підручник / за заг. ред. Ю.С. Шемчушенка. Друге видання. Київ : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. 720 с.
21. Екологічне право України : підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / А.П. Гетьман, М.В. Шульга, В.К. Попов, Г.В. Анісімова, В.І. Гордєєв та ін. ; за ред. А.П. Гетьмана й М.В. Шульги ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2006. 384 с.
22. Зорич Г.А. Відповідальність суб'єктів господарської діяльності за порушення екологічного законодавства. *Вісник господарського судочинства України*. Київ, 2007. № 4. С. 132–140.
23. Коваленко Л.П. До проблеми визначення причин, які сприяють здійсненню правопорушень у галузі екології. *Проблеми законності* : Республіканський міжвідомчий науковий збірник ; Мін. освіти і науки Укр. ; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2006. Вип. 84. С. 135–144.
24. Корнякова Т.В. Щодо окремих елементів системи запобігання правопорушенням та злочинам в екологічній сфері. *Право України* : юридичний журнал. Науково-практичне фахове видання. Спецвипуск ; Міністерство юстиції України ; Конституційний Суд України. Київ, 2010. № 11. С. 178–187.
25. Костицький В.В. Десять тез про юридичну відповідальність за екологічні правопорушення. *Про українське право* : часопис кафедри теорії та історії держави і права ; КНУ ім. Тараса Шевченка, юрид. фак-т. Київ, 2010. Число 5 : Правова відповідальність. С. 312–322.
26. Костюк Ю.В. Поняття та види шкоди, завданої екологічним правопорушенням. *Юридический вестник* ; Одесская национальная юридическая академия. Одесса, 2006. № 2. С. 96–103.
27. Лазаренко Я.І. Профілактика екологічних правопорушень-один з пріоритетних напрямів діяльності правоохоронних органів. *Право України* : юридичний журнал ; Міністерство юстиції України ; Конституційний Суд України та ін. Київ, 2007. № 7. С. 111–115.
28. Рябець К.А. Вплив рівня екологічної правосвідомості громадян на кількість адміністративних правопорушень. *Право України* : юридичний журнал ; Міністерство юстиції України ; Конституційний Суд України та ін. Київ, 2008. № 10. С. 44–48.
29. Хіміч О.М. Адміністративно-екологічне правопорушення: проблемні питання. *Право України* : юридичний журнал ; Міністерство юстиції України ; Конституційний Суд України та ін. Київ, 2003. № 4. С. 68–72.
30. Конвенція про заборону військового або будь-якого ворожого використання засобів впливу на природне середовище : Міжнародний документ від 05 жовтня 1978 р. *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_258#Text.